

РЕФОРМА ЗАКОНУ ПРО ГРОМАДЯНСТВО В НІМЕЧЧИНІ – КРОК ДО ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ІНОЗЕМЦІВ

В статье рассматривается реформа Закона о Гражданстве в Германии 2000 года, ядром которой является дополнение традиционного принципа происхождения приобретения гражданства по рождению. Новый Закон о Гражданстве является важной составляющей интеграции иностранцев. Внимание сосредоточено также анализу процессов натурализации в настоящее время.

Ключевые слова: Закон о гражданстве в Германии 2000 года, гражданство по рождению, интеграция иностранцев.

This article disputes the new politics of citizenship and immigration in Germany. The modernization of German's politics of citizenship occurred by adopting new the new citizenship law on 1 January 2000, which combined a residence-based nationality code in addition to the origin-based current code. Together, these codes argued that Germany has become official a country of immigration.

Key words: German politics of citizenship, residence-based nationality.

Одним з найважливіших питань, яке часто зустрічається в німецькому інтеграційному дискурсі є процедура надання громадянства іммігрантам. Іноземець, який отримує громадянство, стає частиною держави і необмежено наділяється всіма правами і обов'язками громадянина. Значення громадянства є досить вагомим, так як воно закріплює те, хто належить до народу. Функція громадянства визначається наступними аспектами: громадянство надає 1. необмежені права на в'їзд, перебування і при цьому містить заборону на висилку чи вигнання; 2. право на вільний вибір праці; 3. право на отримання державної допомоги та субсидій; 4. виборче право усіх рівнів. Окрім того, важливим фактором у дискурсі про громадянство є національна самоідентичність. Саме тому дискусії про регулювання надання громадянства є часто контрверсійними та запеклими, коли йде мова про визначення поняття національної ідентичності. Характерним для Німеччини є поєднання національної самосвідомості з громадянством.

В даній статті розглядається реформа інституту громадянства в Німеччині в правовій та емпіричній перспективі. Об'єктом дослідження в даному випадку є реформа законодавства про громадянство. Основне завдання полягає у тому, щоб на основі історичного та аналітичного аналізу показати зміни у німецькій політиці щодо іноземців, висвітлити критерії передбачені в законі для надання

громадянства різним імміграційним групам. Крім того, на основі статистичних даних спробуємо розглянути вплив та наслідки лібералізації законодавства на процес отримання громадянства в ФРН.

Тема громадянства привертала увагу дослідників як до, так і після реформи закону. Німецький науковець Брубакер¹ порівнював німецьку та французьку політику надання громадянства і стверджував, що в обох випадках національна ідентичність є ключовим фактором. Проте незважаючи на схожість імміграційної політики двох країн, французьке законодавство щодо громадянства ґрунтується на поєднанні принципу крові та ґрунту, в той час коли німецьке – на рестрикційному принципі крові. Автор не бачив перспективи впровадження територіального принципу в Німеччині і помилявся. Реформа німецького законодавства про громадянство в 2001 р. викликала нову хвилю дискусій та досліджень. Праці присвячені аналізу реформованого законодавства Гагедорна², Вундерліх³ висвітлюють процес реформи та її вплив на імміграційну політику Німеччини. Тема натуралізації залишається надалі актуальною, так як нещодавне введення тесту на громадянство викликало значні протести та дебати у суспільстві. Мінкенберг⁴ та Реннер⁵ доводять у своїх дослідженнях те, що новий закон потребує суттєвих доповнень та змін. Матеріал дослідження ґрунтується на фаховій літературі німецьких вчених, статистичних даних та періодичних німецькомовних виданнях. В Україні, на жаль, дослідження в цьому напрямку відсутні, тому дана стаття є спробою простежити розвиток інституту громадянства в Німеччині та проаналізувати вплив реформ на політику щодо іноземців.

Більше 80 років процедура надання громадянства в Німеччині ґрунтувалась на принципі крові, який був закріплений у законі про громадянство від 1913 р. При наданні німецького громадянства виходили з того, що особа повинна походити з етно-культурної народної общини⁶. Така основоположна направленість була історично зумовлена, однак з плином подій дане правове положення потребувало невідкладних коректур та змін. На політику щодо громадянства та імміграції мали вплив ряд факторів. Перш за все об'єднання Німеччини в 1990 р. зробило можливим уніфікувати законодавство про надання громадянства. Крім того нове геополітичне положення Німеччини наблизило її кордон до країн Центральної та Східної Європи, що спричинило зростання міграційних рухів з цих країн у напрямку ФРН. В 1987–1988 роках спостерігається стрімке зростання чисельності пізніх переселенців з Східної Європи, що пояснюється політичними змінами в країнах ЦСЄ, зокрема послаблення еміграційного контролю за часів політики «Перебудови»⁷. Після 1989 р. різко зросла кількість іммігрантів, найбільшу групу з яких становили шукачі притулку та пізні переселенці. Дана ситуація вимагала перегляду політичних підходів та регулювання законодавства. В 1993 р. було прийнято закон, який забороняв в'їзд шукачів притулку з будь-якої сусідньої держави, де громадянські права були достатньо захищені⁸. Крім того, суспільна та демографічна ситуація викликала гостру потребу врегулювання правового становища іноземців, що народились в Німеччині та планують своє життя прожити саме тут. Імміграційні процеси суттєво вплинули на зміни складу населення ФРН. На початок 90-х років у Німеччині проживало 7,5 млн. іноземців, майже половина з яких більше 10 років. Щорічно народжувалось 100 000 дітей в сім'ях мігрантів, які тут росли, ходили до школи та пізніше працювали. Незважаючи на це, іммігранти другого та третього покоління залишались у правовому положенні іноземцями, або іншими словами – жителями країни без німецького паспорту.

Німеччина йшла довгим шляхом до реформування закону про громадянство, на заваді якому стала тверда позиція уряду Гельмута Коля про те, що Німеччина не є імміграційною країною, хоча всі факти доводили протилежне. Поштовхом до змін стало усвідомлення та визнання політичними силами нової суспільно-демографічної реальності. У парламентських колах активно обговорювалася необхідність реформування закону про громадянство. Опозиційні партії СДПН та партія Зелених, виступаючи за полегшення процедури отримання громадянства на основі застосування принципу «права ґрунту» (*jus soli*) та запровадження в перспективі інституту подвійного громадянства, гостро критикували бездіяльність уряду Гельмута Коля в цьому питанні.

Поворотний пункт у правовому регулюванні питання надання громадянства відбувся з приходом до влади уряду СДПН та партії Зелених на чолі з Герхардом Шрьодером. Погіршення демографічної ситуації в Німеччині, продовження невідповідностей між суворою політикою щодо біженців та всебічною політикою сприяння по відношенню до етнічних німецьких переселенців з Східної Європи, а також відсутність послідовної імміграційної політики спонукали нову червоно-зелену коаліцію наприкінці 1998 р. ініціювати впровадження змін у політиці натуралізації. Реформа інституту громадянства була досягнута складним компромісом. Адже провідні політичні сили Німеччини представляли діаметрально протилежні позиції щодо аспектів громадянства та інтеграції іноземців. В той час як урядові партії розглядали громадянство як один з інструментів досягнення успішної інтеграції, опозиційні партії бачили перспективу надання громадянства лише на завершальному етапі інтеграції та соціалізації іноземців у німецьке суспільство⁹. Ідея запровадження подвійного громадянства наштовхнулася на сильну протидію зі сторони таких партій як ХДС і ХСС, які вміло використали цю тему для своєї передвиборчої кампанії в землі Гессен і досягли перемоги на виборах до земельного парламенту. По цілій країні була проведена акція по збору підписів під назвою «ТАК інтеграції – Ні подвійному громадянству»¹⁰. В результаті перемоги християнських демократів у федеральній землі Гессен, співвідношення голосів у Бундесраті змінилось і тому провести законодавчу норму про загальне подвійне громадянство виявилось неможливим. Опозиція також домоглася перегляду реформи і внесення поправки про те, що особа у віці 18-23 років повинна обирати між німецьким громадянством чи громадянством своїх батьків. Німецькі консерватори вбачали у подвійному громадянстві загрозу, з одного боку, німецькій ідентичності та цілісності німецької державності, а з іншого, вірності іммігрантів німецькій державі. Їхнє несприйняття подвійного громадянства випливало із переконання що, наприклад, турки, які прагнуть отримати статус громадян Німеччини, повинні асимілюватися, або подпасуватись до німецької культури. А цьому на заваді може стати наявність подвійного громадянства¹¹.

Шляхом компромісів та поступок була впроваджена реформа Закону про громадянство, що набула чинності в 2000 р., її перегляд був у новому Законі про імміграцію (від січня 2005 р.), а також в Законі про впровадження директив ЄС (від серпня 2007 р.).

Варто детальніше зупинитись також на правових аспектах набуття громадянства. Отож німецьке громадянство набувається різними шляхами: внаслідок народження на території Німеччини з певними передумовами, шляхом документального підтвердження статусу «пізнього переселенця», а також шляхом подання заяви на отримання громадянства, що подається іноземною особою, яка проживає в Німеччині мінімум 8 років і виконує всі передумови, передбачені у законі.

Однією з найважливіших новел закону було доповнення традиційного принципу крові (*ius sanguinis*) елементами принципу землі (*ius soli*): народжена в Німеччині дитина іноземців отримує німецьке громадянство за умови, якщо принаймні один з батьків дитини протягом 8 років в законних підставах проживає на території Німеччини, маючи дозвіл на перебування, або протягом трьох років посідає необмежений дозвіл на проживання (ст. 4, абз. 3)¹². Однак з досягненням 18-річчя, особа повинна до 23 років обрати одне громадянство – або німецьке, або громадянство своїх батьків. Якщо до 23-річного віку особа не скористалась правом обрати німецьке громадянство, воно автоматично втрачається. Подвійне громадянство можливо зберегти при умові обґрунтування поважних на те причин.

Що стосується іноземців, які іммігрували до Німеччини, то згідно нового законодавства німецьке громадянство може отримати особа, яка перебуває на території Німеччини щонайменше 8 років і виконує передбачені ст. 10 абз.1 обов'язки. Зокрема, іноземець повинен визнавати і приймати демократично правові засади приймаючої країни. Окрім цього він також повинен мати дозвіл на довготермінове перебування, наявність законних джерел фінансування себе та власної родини або пред'явити підстави для отримання державної соціальної допомоги. Також необхідно відмовитись від попереднього громадянства і не мати судимості. Важливою передумовою є задовільні знання німецької мови та правового і суспільного порядку Німеччини. Дружина або чоловік, а також неповнолітні діти заявника отримують громадянство, навіть якщо вони не перебували на території Німеччини впродовж (ст.10 абз.2).

З метою заохочення вивчення німецької мови та успішної інтеграції допускається зменшення періоду перебування необхідного для набуття громадянства, коли за умови успішного закінчення інтеграційних курсів термін подання на отримання громадянства може бути скорочений до 7 років (ст. 10б абз. 3).

Окремо розглядається в цьому відношенні категорія іммігрантів пізніх переселенців, яких наділяють особливим статусом та в свою чергу отримують з боку держави усестороннє сприяння. Згідно німецького права пізніми переселенцями вважаються німецькі піддані, які до 1945 р. проживали в колишніх німецьких східних регіонах: Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Радянському Союзи, Угорщині та Чехословаччині¹³. Таке привілейоване становище пізніх переселенців у порівнянні з іншими імміграційними групами відзеркалює етно-культурне забарвлення німецької самосвідомості¹⁴. До 1999 р. пізні переселенці склали найбільшу частку тих, хто отримав німецьке громадянство і яким допускалось мати громадянство декількох держав¹⁵. З прийняттям нового закону «пізні переселенці» отримали додаткові преференції: тепер їм не потрібно проходити процедуру подання заявки на отримання німецького громадянства, оскільки вони автоматично зараховуються до «німців», звісно за наявності відповідних ідентифікаційних документів (ст. 7).

Певні переваги мають також й іммігранти, вихідці з країн Євросоюзу. Останні не зобов'язані, наприклад, отримувати дозвіл на перебування в Німеччині внаслідок поширення на них принципу вільного пересування по території ЄС.

Слід відмітити, що поряд з лібералізацією деяких положень у законодавстві щодо німецького громадянства, були внесені згодом доповнення, які зробили процес отримання громадянства проблематичнішим. У Законі про впровадження директив ЄС від серпня 2007 р.¹⁶ було додані доповнення до критеріїв щодо набуття громадянства. Умова несудимості була уточнена положенням про те, що інозе-

мець не може претендувати на отримання громадянства, якщо внаслідок кримінально-правового порушення був засуджений до трьох місяців позбавлення волі, або грошового штрафу в розмірі 90 денних ставок (ст. 5, §12а, абз.1). Однією з головних передумов отримання громадянства є володіння усною та письмовою німецькою мовою в обсягах, які відповідають рівню B1 відповідно до європейського мовного сертифікату (ст. 5, §10, абз.4). На додаток до цього від пошукачів німецького громадянства вимагається складання тесту на громадянство, а з 1 вересня 2008 р. також обізнаності із особливостями правового порядку та суспільних відносин у ФРН. Однак перевірка наявності відповідних знань можлива лише в разі успішного складання тесту на громадянство (ст. 5, §10, абз.5). Тест включає 33 питання, вибраних із загальною 300, які стосуються Німеччини загалом, а також специфіки федеральних земель (наприклад герб чи столиця то чи іншої федеральної землі). Його складання триває годину і вважається успішним, якщо правильними виявляться щонайменше 17 відповідей. Особи, які не впорались із цим завданням, мають право повторити спробу, попередньо сплативши внесок у розмірі 25 євро. Від складання тесту звільнюються пошукачі, які мають середню німецьку освіту, підлітки до 16 років, а також люди з вадами здоров'я.

Запровадження тесту викликало гостру критику як з боку іммігрантських громад, так і з боку опозиційних партій. Наприклад, німецькі «Зелені» вважають тест «абсолютно непотрібним» та таким, що лише створює додаткові перешкоди іммігрантам у процесі отримання німецького громадянства¹⁷.

Грунтовні зміни в політиці натуралізації ФРН пояснюються двома основними причинами: по-перше, у питаннях модернізації процедури натуралізації Німеччина значно відстала від своїх західноєвропейських сусідів; а по-друге, нова імміграційна ситуація, в якій опинилась Німеччина, вимагала перегляду політичних стратегій в напрямку орієнтації їх не лише на потреби ринку праці.

Із внесенням відповідних змін до німецького законодавства про громадянство, дискусії про їх доцільність чи недоцільність, а також про подальші кроки у напрямку реформування імміграційної політики ні у німецькому суспільстві, а ні у політикумі не припиняються. Так, досі залишається дискусійним питання про те, яке місце у інтеграційному процесі має бути відведено процедурі здобуття іноземцями німецького громадянства – як першому кроку, чи вже як завершальному етапу успішної інтеграції. Так само активно обговорюється тема подвійного громадянства, а також проблеми довкола права вибору громадянства дітьми при досягненні ними передбаченого законом віку. Політична одноставність натомість існує лише в одному: здобуття німецького громадянства повинно мати своїм наслідком відкриття необмежених можливостей участі особи у суспільно-політичному житті країни, й зокрема реалізації її виборчих прав на всіх політичних рівнях.

Поглянемо тепер на процес надання німецького громадянства іноземцям крізь призму статистичних даних Федерального статистичного відомства ФРН (Statistisches Bundesamt)¹⁸ (Табл. 1).

Як видно із складеної на їх основі таблиці, найбільша кількість тих, хто отримав німецьке громадянство припадає на 2000 р. – рік прийняття нового закону про громадянство. Отриманий за підсумками цього року показник (186.688 осіб) був вдвічі більшим, а ніж результат попереднього року. Та уже в наступні роки спостерігався зменшення кількості тих, хто успішно подолав усі процедури на шляху до отримання німецького паспорта.

Таблиця 1. *Натуралізація іноземців у Німеччині, 2000–2008 рр.*

Експерти називають декілька причин зниження показників натуралізації, однією з яких є чергова хвиля розширення ЄС. Так само подальше поглиблення внутрішньої інтеграції ЄС призвело до того, що, наприклад, італійці, греки, поляки та вихідців з інших країн ЄС можуть перебувати на території Німеччини необмежений час і при цьому користуватися багатьма правами нарівні з німцями. Зрозуміло, що за таких умов потреба у отриманні громадянства ФРН відпадає сама собою. Суттєво знизив активність іноземців в отриманні громадянства й нововведений мовний тест.

Як би там не було, але у 2008 р. кількість осіб, яким надано німецьке громадянство, сягла найнижчої позначки від часу об'єднання Німеччини – 94.470 осіб, що на 18.600 осіб менше ніж рік тому. Статистично лише один із 45 іноземців, що виконують всі умови необхідні для набуття німецького громадянства, обирає німецький паспорт¹⁹. Як показують соціологічні дослідження, переважно мігранти старшого покоління чи погано інтегровані не охочі приймати німецьке громадянство²⁰. Також до цієї групи належать іноземці з країн ЄС, за винятком нових країн-членів Польщі та Румунії. Головну причину зменшення бажаючих отримати німецьке громадянство багато-то вбачає у бажанні мігрантів зберегти своє попереднє громадянство. Зокрема таку думку висловлює відомий у Німеччині дослідник проблем імміграційної політики Клаус Баде, який зниження показників натуралізації пояснює непослідовною політикою уряду щодо іноземців: «за наявності подвійного громадянства ми б не мали цих проблем»²¹.

Не менш цікаво поглянути на національне походження тих, хто переважно отримує німецьке громадянство (Табл. 2).

Як переконливо свідчить вищеподана таблиця²², перше місце у загальній масі німецьких громадян-неофітів в 2008 р. посіли турецькі іммігранти. (До 1999 р. до числа тих, хто найчастіше подавав заяви на громадянство належали також й іммігранти зі Східної Європи. Однак після внесення змін у німецьке законодавство, які стосувалися статусу «пізніх переселенців», ці показники змінились в сторону зменшення. Тепер «пізніх переселенців» не враховують у статистиці іноземців, яким надано громадянство). До країн, вихідці з яких найчастіше ставали

громадянами ФРН в минулому році, належать також колишні республіки Югославії, Польща, Ірак, Іран. Українці замикають першу «десятку».

Ситуацію із отриманням німецьких паспортів іноземцями у розрізі федеральних земель за підсумками трьох останніх років відображає нижче подана таблиця 3²³:

Незважаючи на єдине для всіх законодавство, чітко сформульовані критерії для отримання громадянства, спостерігається значна різниця між федеральними землями. Одним з пояснень цього явища може бути те, що процес надання громадянства, на жаль, ще не є повністю стандартизований, кожна федеральна земля встановлює власну процедуру, зокрема повноваження з питань надання громадянства мають або відділи у справах іноземців, або рагс. Регіональні відмінності у застосуванні вимог для одержання громадянства призводять до випадків туризму з метою отримання громадянства до федеральних земель з полегшеними вимогами. Фактор політичної спрямованості, що має вплив на політику громадянства, не можна узагальнювати для всіх федеральних земель. Так лише в Баварії сильно проявляється даний ідентифікатор, де провідні позиції займає партія ХСС²⁴. Також не обов'язково частка іноземного населення тої чи іншої федеральної землі може бути характерною ознакою активнішої політики громадянства. Наприклад, землі з великою часткою іноземного населення (Бремен), так само як землі з незначною часткою іноземців (Саарланд) відзначаються досить низьким відсотком надання громадянства іммігрантам і навпаки. Аналізуючи дані фактори, приходим до висновку, що величина іноземного населення не є вирішальною в цьому відношенні, а скоріше за все велику роль відіграють особисті спроможності іммігрантів у поєднанні з добре організованим процесом надання громадянства відповідними органами. Також інформаційна політика земель щодо можливості отримання громадянства впливає на ефективність процесу натуралізації. Наприклад, в Берліні та Гамбурзі організовували широкомасштабні інформаційні кампанії щодо німецького громадянства, в той час як в Баварії не бачили поважних причин для цього²⁵.

	2006	2007	2008
Баден-Вюртемберг	14 271	12 971	11 277
Баварія	13 430	13 099	9 988
Берлін	8 186	7 710	6 866
Бранденбург	326	472	407
Бремен	1 956	1 715	1 574
Гамбург	4 618	4 029	2 799
Гессен	13 367	14 007	13 323
Мекленбург-Передня Померанія	540	503	297
Нижня Саксонія	11 441	9 251	7 704
Північний Рейн- Вестфалія	36 760	32 581	26 106
Райнланд-Пфальц	6 932	6 667	5 159
Саарланд	1 528	1 256	1 267
Саксонія	613	744	743
Саксонія-Ангальт	529	460	484
Шлезвіг-Гольштайн	4 308	3 980	3 138
Тюрінгія	454	387	345

Підсумовуючи проаналізований матеріал, можна стверджувати, що німецька політика щодо громадянства позначилась реформаційними змінами, які принесли певну лібералізацію доступу до громадянства. Очевидними є переваги німецького громадянства для іноземців: з одного боку, це і повноцінна участь у виборчому процесу, і вільне пересування в рамках ЄС, а також безвізовий режим з багатьма іншими країнами. Громадяни Німеччини отримують вищу зарплату, мають шанс на значно кращу кар'єру, ніж іноземці, що працюють за схожою спеціальністю. Набуття громадянства є ознакою успішної інтеграції, зиск від якої у Німеччині матиме все суспільство.

Проте поряд з позитивами існують також недоліки та недопрацювання в цій сфері. Німецька політика щодо громадянства характеризується суспільною та політичною амбівалентністю. З одного боку, існує недовіра до іноземців, а з іншого, робляться спроби залучити їх у суспільство. Так критерії для отримання громадянства поєднують як ліберальні так і рестриктивні елементи. Звичайно, найбільше уваги притягує посилення вимог до іноземців, що спричинило значний спад кількості тих, хто отримав німецький паспорт.

Імміграційна політика, яка довгий час сприймалась категоріями ротації та гастарбайтерів, роками обстоювала якомога пізніше отримання громадянства іноземцями, створила дані правові основи та відповідний клімат у суспільстві. Серед населення переважають побоювання напливу іммігрантів та створення конкуренції на ринку праці, що підсилюється також популістською політикою партій ХСС і ХДС. В медійному та партійно-політичному дискурсі часто зустрічається поняття «зміна парадигм» у німецькій імміграційній політиці, проте на основі проаналізованого законодавства щодо громадянства, можна говорити радше про символічну політику, ніж про ефективні та значимі політичні зміни у ставленні щодо іммігрантів.

1. *Brubaker R.* Staats-Bürger. Deutschland und Frankreich im historischen Vergleich. – Hamburg: Junius, 1994.
2. *Hagedorn H.* Wer darf Mitglied werden? Einbürgerung in Deutschland und Frankreich im Vergleich. – Opladen: Leske+Budrich, 2001.
3. *Wunderlich T.* Die neuen Deutschen. Subjektive Dimensionen des Einbürgerungsprozesses. – Stuttgart: Lucius & Lucius, 2005.
4. *Minkenberg M.* The politics of Citizenship in the New Republik in: Herbert Kitschelt und Wolfgang Streeck (Hg.) Germany Beyond the Stable State. Sonderheft der West European Politics v. 26, no. 4 (Okt. 2003).
5. *Renner G.* Das Staatsangehörigkeitsrecht – nach der Reform reformbedürftig? // ZAR. – 2004. – S. 176-185.
6. *Gosewinkel D.* Staatsangehörigkeit und Einbürgerung in Deutschland während des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Danckwortt B., Lepp C. Von Grenzen und Ausgrenzung. – Marburg: Schöner, 1997. – P. 185.
7. *Barwig K., Davy U.* Auf dem Weg zur Rechtsgleichheit?: Konzepte und Grenzen einer Politik der Integration von Einwanderern; Hohenheimer Tage zum Ausländerrecht 2003 und 2004. – Baden-Baden: Nomos Verlag, 2004. – P. 226.
8. Asylverfahrensgesetz vom 27.07.93. – Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/asylvfg_1992/gesamt.pdf [дата перегляду 02.07.2009].
9. *Wunderlich T.* Die neuen Deutschen. Subjektive Dimensionen des Einbürgerungsprozesses. – Stuttgart: Lucius & Lucius, 2005.
10. Der Kampf um die Pässe // Spiegel. – 1999. – № 2. – S. 23.
11. *Minkenberg M.* The politics of Citizenship in the New Republik in: Herbert Kitschelt und Wolfgang Streeck (Hg.) Germany Beyond the Stable State. Sonderheft der West European Politics v. 26, no. 4 (Okt. 2003).
12. Staatsangehörigkeitsgesetz (StAG). – Режим доступу: <http://bundesrecht.juris.de/bundesrecht/rustag/gesamt.pdf> [дата перегляду 6.08.2009].
13. *Schmidt M.* Wörterbuch zur Politik. – Stuttgart: Klettner, 2004.
14. *Brubaker R.* Staats-Bürger. Deutschland und Frankreich im historischen Vergleich. – Hamburg: Junius, 1994.
15. *Renner G.* Das Staatsangehörigkeitsrecht – nach der Reform reformbedürftig? // ZAR. – 2004. – S. 176-185.
16. Gesetz zur Umsetzung aufenthalts- und asylrechtlicher Richtlinien der Europäischen Union. – Режим доступу: <http://217.160.60.235/BGBL/bgb11f/bgb1107s1970.pdf> [дата перегляду 6.08.2009].
17. Deutschland: Bundeseinheitlicher Einbürgerungstest. – Режим доступу: http://www.migration-info.de/mub_artikel.php?Id=080601 [дата перегляду 22.07.2009].
18. Statistisches Bundesamt. – Режим доступу: <http://www.destatis.de> [дата перегляду 30.08.2009].
19. Deutscher Pass nicht gefragt. – Режим доступу: <http://www.taz.de/1/politik/deutschland/artikel/1/deutscher-pass-nicht-gefragt/> [дата перегляду 13.08.2009].
20. Die Einbürgerung von Ausländern in Deutschland. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. – 2008.
21. Deutscher Pass nicht gefragt. – Режим доступу: <http://www.taz.de/1/politik/deutschlandartikel/1/deutscher-pass-nicht-gefragt/> [дата перегляду 13.08.2009].
22. Einbürgerungen nach ausgewählten bisherigen Staatsangehörigkeiten im Jahr 2008. – Режим доступу: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/12584/umfrage/einbuergierungen-in-deutschland-im-jahr-2008/> [дата перегляду 5.08.2009].
23. Там же.
24. *Hunger U., Meendermann K., Santel B., Woyke W.* Migration in erklärten und «unerklärten» Einwanderungsländern. – Münster: Lit. – 2001.
25. *Hunger U., Meendermann K., Santel B., Woyke W.* Migration in erklärten und «unerklärten» Einwanderungsländern. – Münster: Lit. – 2001.